

СВАКОДНЕВНА ПИСМЕНОСТ У КРАЂЕВСТВУ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ И ПОМОРСКЕ

У години када се навршава осам столећа од када је син и наследник Стефана Немање, родоначелника самосталне српске државе, његов имењак, велики жупан Стефан Немања примио из руку папског легата краљевски венац и добио атрибут „Првовенчани”, по коме су га памтили савременици и наредна поколења, и на дан када слаavimo успомену на свете словенске апостоле Ћирила и Методија, имам нарочиту част да пред овај цењени скуп изнесем нека запажања о ћирилометодијевском наслеђу у свакодневној писмености средњовековне Српске земље и о значају Стефана Немање и његових синова за његово учвршћивање и ширење.

Улазак Срба у свет писмености омогућен је трима чиниоцима неједнаког значаја и трајања – насељавањем на Балкан, христијанизацијом и стварањем словенске азбуке и писма. Насељавање Срба у границама некадашње римске државе, без обзира на то да ли је царева власт над њима била стварна или номинална, стављало је пред Византијско царство – као духовну обавезу и политички мотивисан циљ – задатак да покрсти новопридошле пагане. У почетку је покрштавање првенствено било усмерено ка владару и онима који су га окруживали, ка вишем друштвеном слоју у тек приметном процесу социјалне диференцијације. Улазак у хришћанску васељену подразумевао је, између осталог, упознавање и прихватање одређених моралних начела, погледа на свет и сопствено место у њему, друштвених норми и модела понашања. Према сведочењу Црнорисца Храбра, о спорадичним испољавањима писмености на страним језицима и писмима може се говорити и пре деловања ученика Ћирила и Методија. Међутим, тек су ширење словенског књижевног језика и писма међу Србима од краја IX века,

a нарочито посредством Климентовог корпуса богослужбених књига током X века и њихово уобличавање – фонетским и графичким прилагођавањем гласовним одликама српског говора – у српкословенски језик до средине XI века створили предуслове за настанак и развитак српске писмености. Пошто је словенска писменост створена с првенственим циљем ширења хришћанства, за даљи ток тог процеса међу Србима црква је добила неупоредиво моћније средство за проповедање речи Божје.

У основи владања вештином читања и писања у Српској земљи лежало је својеврсно двојство: у почетку двојство азбука – глагољице и ћирилице – од којих је потоња однела превагу; двојство језика – старословенског (на српском језичком подручју српкословенског), књижевног и литургијског језика и, с друге стране, народног, говорног, у законе и пословна акта преточеног језика; графичко двојство – устава/полуустава, којим је преписана већина рукописних књига, и канцеларијског брзописа, који се од краја XIII века усталио у званичним актима и преписци. Диглосија као одраз схватања о два нивоа писмености – езотеричном и егзотеричном – обележила је писменост готово читаве средњовековне Европе. У већем делу Западне Европе тај дуализам сводио се на разлику између латинског и народних језика. У словенском свету православне оријентације улогу латинског језика преузео је старословенски. Поникао из једног од јужнословенских дијалеката, старословенски језик је, прилагодивши се еволутивним путем у различитим срединама говорним одликама језика појединих народа, опстајао као мање-више јединствена целина, својеврсно средство међународне комуникације, породица у којој су се сви чланови добро разумели. Велике изражајности и сложене структуре, старословенски језик се ни у једној од својих редакција, и поред компликоване синтаксе и лексичког фонда, није могао сматрати туђим језиком, попут латинског, који је испуњавао страхопоштовањем душе обичног света на Западу. Ипак, стварање и читање дела на књижевном језику било је доступно само сразмерно малобројном кругу посвећених. То не значи, наравно, да су писати умели само они који су савладали тешки реченични склоп старословенског језика, иако је лавовски део српског средњовековног писаног наслеђа написан управо тим језиком, заправо српском редакцијом старословенског. У његову граматичку и правописну структуру без тешкоћа се уклапао и говорни језик, који је бивао преточен у писану реч свугде где се баратало појмовима из свакодневног живота.

Претежно црквени карактер описмењавања огледао се како у његовим носиоцима тако и у садржајима посредством којих је стицано знање. Разуме се да је пут од основне писмености, на којој

се зарад практичних потреба често остајало, до оспособљености за разумевање, превођење и стварање сложених црквено-филозофских и књижевних дела захтевао време и потпуну преданост. Богослужење је нераскидиво било повезано с писменошћу, а та чињеница подржава устаљене представе према којима се средњовековна српска писменост везује за оне њене остатке који су највише експонирани, уметнички обликовани и најбоље проучени – за рукописе и њихове творце. Поистовећивање писмености с црквом, богослужбеним текстовима и манастирским скрипторијима јесте стереотип којим се читаве области људског деловања препуштају тами неписмености. Писана реч је, напротив, нашла пут у све слојеве друштва, у све људске односе и потребе и, у складу с тим, мењала је обличја и побуде настајања.

У свакодневном животу највише је заступљено коришћење докумената као начин испољавања и упражњавања писмености. Документи су драгоцени као језички споменици јер у целости или делимично чувају, чврсто заробљене као мехуре ваздуха у ћилибару, исечке свакодневног, говорног језика. Све појаве и послови у којима се као неопходан чинилац појављују документи подразумевају деловање писмених појединаца. И шире од тога, мерило развијености писане културе јесте постојање вере у снагу писане речи, јасно изражене на свим нивоима друштва, те упоредо присутне и у писменом и у неписменом делу популације. Неписмен појединац, сиромашан грађанин или властеличић који с највећим поштовањем чува писани доказ о неком праву, користи га и најзад предаје у наслеђе драгоцен је симбол културе писмености, у истој мери као и вешт дипломата или трговац, просвећени владар или његов чиновник.

Вера у писану реч најјасније се огледа у идеји да записивање значи утврђивање, оснаживање, то јест да записано има трајну вредност, да правни посао записивањем стиче сигурност и необоривост. Није стога никаква случајност то што се међу називима који се користе за означавање писаних докумената у њима самима небројено пута појављује синтагма *зайисаније* и *уиџвржденије* (тј. *оно што је зайисано и уиџврђено*). О вери у трајност одредаба записаних у повељама најлепше сведочи одељак из једне повеље краља Милутина: „И то све милошћу краљевства ми заповедих да се вечно запише у ову хрисовуљу (...) да је слободно и утврђено даровањем ове хрисовуље док год сунце на земљи сија.” Чин записивања (издавања документа) неодвојив је од додељивања извесног права, што се наглашава честом употребом глагола *зайисаиши* као синонима за *даиши*, *уиџуиџиши* или *иоклониџиши*.

Иако уобичајена представа о повељи подразумева целовит правни чин сачуван у писаном облику на комаду пергамента или хартије, други, ређи видови подлоге за писање изгледа да су били одабирани управо због потребе да саопштена порука буде у већој мери доступна. Сразмерно су ретке српске повеље исписане у целисти или у ширим и краћим изводима фреско-техником или урезивањем на зидовима цркава на које су се односиле. Сачувани црквени споменици средњег века не допуштају нам да претпоставимо како су оснивачке повеље редовно издаване у два вида – на меком и тврдом материјалу. За разлику од класичних писаних докумената, који су били лако преносиви и доступни сваком виду манипулације, повеље на непокретној подлози, трајно везане за једно место, имале су већи домашај поруке. Неверицу што је овај исказ може изазвати лако је развејати уколико упоредимо класичну повељу, скривену од непожељних очију и руку у ризници под кључем, изношену на светлост дана само уколико су се морале бранити или спроводити одредбе које су њоме прописане, и повеље исписане на јужном и северном зиду улазне куле Цркве Светог Спаса у манастиру Жичи, свакодневно изложене очима стотина, о празницима и саборима хиљада верника већ осам столећа.

До данас је претекло око 1000 српских исправа из средњег века. Међутим, квантитативна и квалитативна природа некадашње практичне писмености не може се изједначити с њеним скромним остацима јер су они у највећој мери сведочанство о злосрећним временима која деле средњи век од данашњице. Читаво послесредњовековно раздобље замаглоило је поглед на појавне облике средњовековне писмености из бар два разлога: с једне стране, данас не можемо ни да наслутимо колико је заиста документарне грађе нестало, док се, с друге, примитивнији начини утврђивања свакодневних пословно-правних односа, оживљени неповољним околностима турске превласти, прећутно приписују и средњовековном раздобљу. Већ при летимичном ишчитавању средњовековних српских докумената јасно се уочава количински раскорак између онога што је преживело и онога што се може претпоставити да је настајало у средњем веку. Средњи век на Балкану није, разуме се, био пасторално доба вечног мира и сигурности; документи су пропадали због небриге или пошаста и тада, али лавовски њихов део нестало је управо у смутно време продора Турака на Балкан и у потоњим вековима у којима српска држава није постојала. Та тужна хроника, препуна потресних али и запањујућих примера, сведочи о уништавању писаних споменика зубом времена, услед немара, неодговарајућих услова чувања, равнодушности, непостојања свести о значају остатака прошлости, у ратним разарањима, пожарима,

земљотресима и намерно – из виших државних интереса, сујете или шовинистичких побуда.

Загледан у време када су ти документи настајали, истраживач не може а да не примети да је речица ћирилицом и српским језиком писаних споменика почела издашније да тече тек од времена владавине великог жупана Стефана Немање. Када је реч о документима, преднемањићка епоха обележена је потпуном пустоши, иако знамо да су српски велики жупани 12. века водили широко засновану спољну политику и успоставили снажне и разгранате брачне и политичке везе са многим европским дворovima. Говори ли та оштра разлика у сачуваном писаном наслеђу више о Немањи и његовим потомцима или о његовим претходницима? Стоји ли иза те безнадежне празнине неко срачунато деловање? Ако такву могућност смемо да наслутимо, онда та слутња почива на сазнању да се Немања силом попео на престо. Он и његови непосредни потомци имали су изразиту потребу да истакну право породице (тада већ династије у настајању) на наследну власт у Србији. Зато је поступно и врло темељно изграђивана идеја о Немањи као оснивачу државе и династије, о Божјем изабранику. Да би слика о Немањиним подвизима била убедљивија, морала се градити и на контрасту у односу на оно што је затекао. Његови претходници на великожупанском престолу довели су, да слободније тумачимо речи Немањиних животописаца, државу и народ до руба пропасти. Једино је Немања био кадар да обнови и ојача своју пропалу дедовину. Дакле, свесном тежњом његових потомака, животописаца, владари који су држали српски трон у старија времена гурнути су у заборав. Њихово наслеђе је, по свој прилици, препуштено пропадању, мада нема доказа да је намерно уништавано.

Немања је, за владавине, увео наследника у пробрани круг царске породице и оставио му вишеструко увећану и практично самосталну државу, темеље владарске идеологије за династију коју је створио, доследно верско опредељење ка Истоку и уравнотежену спољнополитичку оријентацију. Немањини синови Стефан и Сава заокружили су и учврстили, сваки у свом пољу, самосталност државе и цркве. Иако је први Стефанов покушај да добије круну из Рима 1199. пропао услед противљења угарског краља, он није одустао од своје намере, у којој га је, вероватно, још више учврстила победа у сукобу с братом Вуканом и чињеница да је падом Цариграда у руке крсташа 1204. године нестало и номиналне врховне власти византијског цара над Српском земљом. Права прилика за добијање краљевске круне указала се у јесен 1217, када се угарски краљ Андрија II отиснуо из Сплита ка Светој земљи у крсташки поход. Чини се да је Стефан упутио посланство римском папи

оног тренутка кад су се једра краљевог брода изгубила на хоризонту. Претензије и молбе српског великог жупана наишле су на позитиван пријем у Риму, свакако и због његовог брака с млетачком принцемом Аном Дандоло. Папски легати стигли су у Српску земљу и окрунили великог жупана краљевским венцем, највероватније у Петровој цркви у Расу. Добијање краљевске круне, иако је праћено формалним изразима признавања римског папе за врховног господара, није довело до преласка владара и народа у римокатоличанство.

За заокруживање самосталности било је потребно створити и националну црквену организацију, чије би се границе јурисдикције поклапале с државним границама. И док је краљевска круна дошла са Запада, из Рима, архиепископско жезло донето је 1219. са Истока, из Никеје, камо су пренете традиције римског цара и васељенског патријарха након крсташког заузимања Цариграда 1204. На такав корак пресудно су утицали наслеђена православна традиција и верско опредељење родоначелника династије Стефана Немање и његова сина Саве. Краљевство и архиепископија, с браћом Стефаном и Савом на челу, као отелотворење византијског идеала симфоније световне и црквене власти, представљали су трајни интегративни фактор. Држава више нема породични већ општи, јавни карактер, а краљевска круна симболизује и недељивост њене територије. У националној држави и цркви уједначавали су се уређење и правни живот, језик и култура, посебна традиција и идентитет. Немања, Стефан и Сава створили су оквир за друштво у којем је писменост престала да буде привилегија малобројних и постала свакодневна потреба.

Положај владара у друштву и држави предодредио га је за улогу најважнијег чиниоца у распростирању писмености путем докумената. Таква улога била је одређена како идеолошким поставкама о његовим правима и дужностима, тако и овлашћењима и обавезама везаним за место главе државне управе. У збиру схватања о идеалном владару истакнуто место припадало је оном које је у њему видело извор правде и закона, врховног законодавца и судију. Праведни владар имао је мотив и обавезу да издаје повеле, било да је реч о повељама које су садржавале одредбе са законском снагом, било о онима којима се закон спроводио. Свој допринос ширењу употребе докумената владар је давао, разуме се, и као врховни судија. Дељење правде – непосредним владаревим учешћем (обично на државним саборима) или посредством овлашћених лица – морало је бити трајно утврђено издавањем повеља. То право и обавеза наглашени су тек у повељама царског периода. И цар Стефан Душан и цар Стефан Урош с поносом истичу како је царева

обавеза „да на првом месту обдарије свете и божанствене цркве, а затим да властели великој и малој и осталима записује хрисовуље и чини милост тако да нико не буде оштећен”.

Јачање државе, нарочито од времена запоседања пространих византијских области с развијеним правним формализмом, захтевало је све бројнију администрацију. Сложени унутрашњи и спољни политички односи одразили су се на развијање и усавршавање владарева канцеларије, из које је изашло небројено мноштво јавних аката и законских прописа. Посредно је на уздизање културног нивоа и писмености утицао све раскошнији двор, по угледу на византијски. Из царевог *Законика* јасно се види да се судови више нису могли замислити без писменог особља, све до најнижих чиновника – пристава и глобара.

Владарски ауторитет, утемељен добрим делом на схватању о Божјем изабранику, одразио се и на углед који су имале писане исправе с његовим потписом. Оне су стекле значај најважнијег доказног средства и биле су гарант трајности и необоривости стечених права. Њима се веровало чак и онде (у Венецији и комунама на источном Јадрану) где се са извесном дозом надмености гледало на правни поредак српских држава у залеђу. Раширен обичај фалсификовања владарских аката одао им је јасно и недвосмислено признање.

Црква је по својој организацији и улози у друштву и држави била високо бирократизована установа, која је, поред неговања и усмеравања верских осећања сваког свог члана, била подједнако предана у напорима да религиозности да формални оквир. Тако је, заправо, у идеалном случају, сваки корак у животу верника на који је црква полагала право да се о њему брине био обележен писаним документом – од крштења до опросног писма што се стављало у руке покојнику. За носиоцима писмености у крилу Цркве – парохијским свештеницима и јеромонасима – нагло је порасла потреба од времена црквене реформе Светог Саве. *Законом правилу свейоꙋ Саве* прописује да се свештена лица могу рукоположити само „аште разумејут добре грамату”, а у позније доба одомаћио се израз *књиꙋ изучиѣи* у значењу свештеничког образовања.

У приметној несразмери с незнатним остацима рада негдашњих црквених канцеларија стоје подаци о свакодневној писаној продукцији црквених установа, сабрани поглавито у законским зборницима и епистоларима. О култури писмености свештеника тога времена на леп начин говори текст обрасца заклетве новопостављеног свештеника надлежном епископу, сачуван на последњем листу *Четворојеванђеља дијака Бунила* из треће четвртине XIII века – заклетва или уверење о примању свештеничког чина морало

је бити издато у писаној форми, а што је, чини се, још значајније, новопостављени свештеник био је дужан да заклетву напише својом руком („записах ово обећање својом руком“).

Основе повлашћеног положаја властеле – порекло, земљишни посед, родбинске и клановске везе (с владаром и међусобне), право и обавеза вршења војничке и чиновничке службе – биле су уједно и њене највидљивије манифестације. Но, подједнако важан, неизоставан и у извесном смислу обједињујући чинилац, мада не толико очигледан, биле су писане исправе, којима се, у начелу, привилеговани статус властеле остваривао и доказивао. Другим речима и поједностављено, друштвени углед и утицај нису се могли замислити без писаног доказа о њиховим идеолошким, крвним и материјалним темељима.

СТИЦАЊЕ, ПОТВРЂИВАЊЕ ИЛИ ПРОШИРИВАЊЕ ВЛАСТЕОСКИХ БАШТИНА било је редовно праћено издавањем владарских повеља. Отуда се у оновременој правној и дипломатичкој терминологији усталио израз *зайисаџи* у *башџиџину* или *зайисаџи башџиџину*, а та неодвојивост баштине од писаног доказа о њеном поседовању можда се најбоље огледа у изразу *башџиџина зайисна*, употребљеном за поседе великаша Николе Стањевића у једној повељи цара Уроша. Властеоске породице, поготову оне велике моћи или дугог трајања, гомилале су и с пажњом чувале писане доказе владареве наклоности, друштвеног угледа и материјалног престижа. Дубровачко посланство код војводе Сандаља Хранића 1404. године било је овлашћено да му, поред осталог, нагласи како сваки властелин поседује писане привилегије добијене од државног сабора, а да их он сам има „пуну кућу“! Управо је војвода Сандаљ две године доцније оставио у Дубровнику депозит у коме су се нашли „један ковчежић у којем рече [Сандаљ] да су повеље, записи и књиге, две кутије с повељама и књигама“.

Преносиоци западних утицаја и образаца, који су се испољавали поглавито у градским срединама, били су Саси, немачки рудари, и трговци из Приморја, на првом месту Которани и Дубровчани. Дошавши у Србију средином XIII века, Саси нису донели само рударску технологију већ и многе елементе градског уређења. Неприкосновена превласт пословних људи из Дубровника у посредничкој трговини, подстакнута трајним изгледима на зараду и оптималним географским положајем, условила је њихово стално присуство у градовима залеђа и гранање делатности везаних за трговину и рударство. Насеобине Дубровчана постале су тако препознатљиво обележје градова Српске земље. Разумљиво је стога да су Дубровчани преносили начела и вештине пословања из свога града и из италијанских или удаљенијих крајева који су били

крајња одредишта њихове робе у српску средину и ту их, уз извесна прилагођавања, примењивали. С временом се све више домаћег живља укључивало у пословне подухвате. Поред разгранатих послова, с Приморцима су их спајали исти језик и раширена употреба ћирилице у писању докумената.

По градовима Српске земље радили су и јавни бележници, номици, који су, као професионални писари и, вероватно, познаваоци практичне стране права, записивали, на захтев странака и уз новчану надокнаду, различите уговоре што су се махом односили на уређивање односа међу појединцима. Тим послом обично су се бавила световна лица, али се у истој улози срећу и клирици. Не зна се готово ништа о организацији нотаријата, али је сигурно да је једну од пресудних улога у његовом настанку и развоју имало угледање на узоре из Византије. Сачуване номичке исправе показују да су писмом и језиком биле прилагођене свакодневним практичним потребама; за њихово читање и разумевање није био потребан висок ниво образованости, већ елементарна писменост.

Потреба да се писмено утврде уговори била је раширена у мери која је изискивала прибегавање записивању чак и када професионални писари нису били доступни, или није било могућности да се плати накнада за њихове услуге. Тада се писало на материјалу који је био при руци, обично на белинама рукописа и повеља, а улогу писара преузимао је неко од уговарача, сведока, или било који писмени појединац из ближег друштвеног окружења. Приватни уговори записивани су на белинама повеља не само зато што је било слободног простора већ и стога што се веровало да им ауторитет владаревог потписа може пружити већу доказну снагу.

Међу бројним сведочанствима о склоности обичног човека да сачува макар какав траг о свом постојању, да запише оно што је на њега оставило утисак, што га је, на неки начин, снажно обележило, истиче се пример новобрдског попа Недељка. Он је из дана у дан, као пословни човек, свештеник, утицајан грађанин Новог Брда, брижљиво бележио све догађаје и послове који су га се тицали на било који начин, и то на маргине грчке рукописне књиге из XV столећа, с делима античких аутора Пиндара и Есхила. Записи попа Недељка управо су животно, непосредно сведочанство о свакодневици житеља Новог Брда у трећој и четвртој деценији XVI века, већ увелико под турском влашћу. У његовим белешкама има, рецимо, описа туча рудара, затим приватних уговора које је, попут номика свештеника у средњем веку, записивао својим парохијанима, али је највише података о његовом пословању. Сваки новчић који је ушао или изашао из његове врећице уредно је забележен – новац од продаје вина, наднице радницима, износи зајмова, али и

дуговања самог попа Недељка, трошкови набавке одеће и обуће за пападију и децу, куповина намирница, одлазак у крчму или давање вина на вересију. Из тог непроцењивог блага може се издвојити неколико медаљона:

У лето 1539. месеца марта узех чељади платно за 51 аспру. Месеца тог 16. у недељу узех папуче и кожне назувке за 20 аспри. (...) Месеца марта 25. дадох за рибу 6 аспри и кондир вина попих у Трошановића 2 аспре. (...) Месеца априла 5. субота велика, за јагањца два 31 аспру, за бибер и шафран 2 аспре, за варзило и обућу Дмитру и папуче пападији 20 аспри, за дрва две аспре. (...) И с Вуком писмо у пивници и узе на веру 1 аспру, опет узе на веру Вук када печатише 3 аспре; и још му дадох кондир за две аспре; и даде ми Вук две чиније за десет аспри; и рекох молитву мајци му на гробу, а осташе још 2 асприце.

Из српског средњег века остало је мало трагова преписке. Најстарији сачувани препис епистолара, зборника образаца за писма и разна административна акта, потиче с краја XV века. Терминологија, стил, карактеристичне формуле, чак и код млађих преписа, међутим, јасно упућују на средњовековне изворнике. Као пример свакодневне преписке наводим писмо жупана Драгише Дињичића кнезу Вукашину и војводи Вукмиру Златоносовићима из 1424. године, једино сачувано оригинално писмо властелина властелину:

Многопоштеном и нама драгом и милом старијем брату, кнезу Вукашину и војводи Вукмиру, од вашег жупана Драгише. Господо, разумео сам што сте ми писали о Мароју Држићу. Господо, ви можете мени да заповедате, као моја господо. Да је мене Држић срамно псовао, то могу да посведоче цариници сребренички и сви добри људи у Сребреници. Молим вас као моју господу да то размотрите, јер не би мене ни бољи човек опсовао, а некмо ли Држић. Молим вашу милост да о томе размислите, како је то. И Бог да вас увек држи у поштењу.

Концепти почетака писама, заправо адресе које су се понављале за особе истог друштвеног положаја или у редовној преписци између два лица, расути су у релативном обиљу по белинама рукописних књига. Садржај им је углавном типизиран, с гомилањем епитета адресата или истицањем скромности и подређености адресанта када се обраћа особи вишег друштвеног ранга („Најчаснији и највољенији господине и брате Ђурашине, смерно ти метаније од Иванка”). За оне записе који набрајају свечане епитете адресата

могло би се помислити да су служили као образац за писање адресе одређене личности или особе одређеног социјалног статуса. Само уз доста опреза може се претпоставити да се као аутори ових записа могу идентификовати црквени, властеоски и владарски писари који су радили и у канцеларији и као преписивачи књига.

Маргине и празни листови рукописних књига нису служили само за записивање образаца адреса. На некима су бележена и читава писма или кратке поруке. Стилизација и садржина тих текстова у потпуности су посвећене појединим тачно одређеним питањима, па не може бити никакве помисли да су у питању обрасци. Наредни пример то ће боље доказати од сваке аргументације: „Господину ми Вуку од Влатка Хранотића. Да знаш да се Турци окупише на Владову код Мораве.” Чињенице да су у питању писма и поруке за „једнократну употребу”, да кореспонденти најчешће нису племенитог рода, те да су безмало сви сачувани примери настали у XV веку, када су се последице турских освајања почеле осећати на сваком кораку, упућују на помисао да су поруке и писма слати са читавом рукописном књигом као подлогом. Тамо где се није могао набавити засебан материјал за писање послужили су неисписани делови рукописних књига. Иако гломазне и непрактичне за курирске послове, оне су са истом поузданошћу као и писма преносиле писану реч. Ево и примера из једног од српских рудника. Реч је о неколико порука размењених између представника рударске дружине која је организовала и финансирала вађење руде и једног од деоничара, чланова дружине. Тичу се свакодневних изазова који су искрсавали током рада:

Од хутмана Раческа гварку, пошаљите храну, радници не могу гладни работати, пошаљите ексере и окове. (...) Пошаљите хлеб.

Дипломатско општење писмима, као полазиште и основни вид дипломатске комуникације, било је, без сумње, најобимније и најразноврсније с Дубровником. Животна потреба за неговањем добросуседских односа ради одржавања повољних услова за дубровачку трговину и оптималних територијалних и спољнополитичких прилика нагонила је Дубровчане да се с посебном бригом посвете редовној дипломатској кореспонденцији. „Бог зна и Пречиста да је наш обичај одговорити на писмо свакоме, а нарочито племениту господину”, писали су Дубровчани протовестијару кнеза Стефана Лазаревића дум Јовану 9. априла 1400, правдајући се због кнежевих оптужби да му нису одговорили на једно писмо.

У посланичким мисијама комуникација с другом страном редовно се водила усменим и писменим путем. Свака дипломатска

мисија морала је имати са собом читаве свежењеве докумената, који су се у зависности од развоја ситуације могли даље умножавати. Документација је обавезно укључивала акредитивно писмо (по правилу кратко и типизирано: „... ето посласмо слугу нашег верног, на пуно научена од наше стране, што вам говори буди вам воља верујте му као и нама”), посланичко писмо (с питањима, захтевима и молбама о којима је посланство било овлашћено да преговара), посланичко упутство и, уколико је требало закључити уговор, пуномоћје. Обично су тим основним, обавезним документима додавани као доказно средство и подсетник разни преписи аката и повеља.

Писано утврђивање онога што је усмено договорено представљало је најјачу формалну гаранцију да ће уговорено и обећано бити и поштовано. Но, и поред свих средстава обезбеђења, заклетви, сведока, потписа и вере у снагу писане речи, уговори су често кршени. Невоље Дубровчана с вероломним обласним господарима из залеђа нису биле ништа мање од користи коју су имали послујћи уз њихов благослов, али су такви случајеви у њиховим очима ипак изгледали као појединачни изузеци. У дугом и опрезно сроченом писму од 12. јануара 1421. подсећали су војводу Радослава Павловића:

... ево сада господине војвода велико чудо видимо и чујемо, јављају нам да господство ти не признаје да је крепко и тврдо оно што су с нама посланици господства ти говорили и записали. И никако у то не моремо веровати, јер од када је свет постао није се случило, ни чуло ни видело да је иједан господин земљани оспорио своју реч и своје посланство и своје печате.

Сваки документ (изузимајући можда неке видове преписке) представљао је, у начелу, средство за остваривање права која су из његовог поседовања проистицала. Појмови доказа и доказивања обично се доводе у везу с парничним поступком и ту заиста лежи добар део разлога за коришћење докумената – али само у случајевима оспоравања права утврђених писаним путем или уколико је сам документ био подвргнут сумњи за кривотворење. Исправе су спадале у најважнија средства доказивања у парницама, али им ни закони ни пракса нису прибавили релативно најјачи положај у односу на друге доказе. Сразмерно малобројна сведочанства о парницама (углавном око граница поседа) налазе се у документима који говоре о њиховом исходу – у судским пресудама или владарским даровницама. Оштећена страна обично је показивала хрисовуљу са уписаним границама имања као доказ да су јој права

повређена – „изнесоше хрисовуљ”, гласи стереотипна формула. Пре но што би утврђивање међа започело, порота се заклинала, а представници обе стране пољубили би хрисовуљу. Потом су локални житељи на терену одређивали граничну линију према тексту хрисовуље, то јест „како пише у хрисовуљи” или „куда пише у хрисовуљи”.

Посредан али упечатљив доказ о снази писане речи налази се у веома раширеној појави фалсификовања исправа, нарочито владарских. Уколико су кривотворене исправе успевале да створе и одрже привид оригиналности, обезбеђивале су имаоцу чврстину и трајност права садржаних у тексту, као и несумњиво аутентични документи. Иако су сва средњовековна друштва имала прописане строге казне за фалсификовање, његово упорно одржавање показује да су изгледи за корист од израде лажних исправа надјачавали стрепњу од откривања и кажњавања забрањеног чина. У сваком случају, начини одређивања аутентичности били су једноставни али ефикасни. Сводили су се, у основи, на начело на којем почива и савремена дипломатичка анализа – поређење сумњиве исправе са оригиналним или аутентичним примерцима. Међутим, веште прераде понекад је било немогуће открити, а вероватно и данас има таквих којима није утврђена права природа. У оно време, штавише, било је људи на злу гласу по фалсификаторском умећу. У Дубровнику се знало 1439. за извесног Марка Бонђорна, „који, како је познато читавој земљи, зна да кривотвори сваки печат папе, цара, и сваког другог господара”.

На основу сачуваних изворних података није могуће приближно одредити обим документарне продукције и круг писмених појединаца укључених у издавање и коришћење докумената у средњовековној Српској земљи. Као мерило вредности могу се узети средњовековна друштва с високим ступњем писане продукције и формализма (али и с неупоредиво више сачуваног изворног материјала, којим су омогућена темељна истраживања и знања). Међутим, разлике у односу на, рецимо, комуне на источном Јадрану не смеју се представљати у категоријама заостајања у већој или мањој мери. Прикладније је размишљати о различитим правним традицијама и обичајима који одређују и начине испољавања документарне писмености. У тако постављеној мери ствари за свакодневну писменост у средњовековној Српској земљи може се рећи да није излазила из оквира европских прилика.*

* Беседа изговорена у Матици српској приликом обележавања Дана словенске писмености и дана Светих Ћирила и Методија, у Новом Саду, 24. маја 2017. године.